

УДК 340.141(091)

ВНЕСОК О. Ф. КІСТЯКІВСЬКОГО У СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОЗНАВСТВА

Івановський П.О.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано наукову діяльність О. Ф. Кістяківського з урахуванням сучасних методик проведення правознавчих досліджень. Схарактеризовано етапні праці вченого у формуванні його наукового світогляду. З'ясовано ступінь вивченості проблеми вітчизняною та світовою гуманітаристикою, простежено динаміку та еволюцію методологічних уподобань О. Ф. Кістяківського. Виявлено чинники, які сприяли формуванню його наукових пріоритетів. Доведено, що багатоаспектний науковий доробок О. Ф. Кістяківського є невід'ємною складовою української правознавчої науки кін. XIX – поч. XX ст.

Ключові слова: О. Кістяківський, право, історико-соціологічний підхід, звичаєве право, кримінальне право.

Постановка проблеми. Сьогодні, в часи розбудови української державності, коли особливої актуальності набувають питання національної ідеї, національної історії, особливо важливим є звернення до доробку тих учених, праці яких заклали фундамент українській правознавчій науці. Немає жодних сумнівів, що найважливішим етапом в обґрунтуванні правознавчих ідей є помежів'я XIX–XX ст., яке характеризується стрімким розвитком суспільно значущих поглядів у цілому. У такому разі абсолютно виправдано є згадка про Кирило-Мефодіївське товариство, журнал «Основа», київська Громада – історичні реалії, з якими безпосередньо пов'язане ім'я Олександра Федоровича Кістяківського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Невиправдано констатувати, що спадщина О. Кістяківського досі не була об'єктом наукового дослідження. Утім, як свідчить аналіз праць, присвячених доробку правознавця, досі немає комплексного дослідження, яке б вичерпно презентувало внесок О. Кістяківського у становлення української правознавчої науки. Так, наприклад, відомі дослідження праць О. Кістяківського, присвячених історії та звичаєвому праву (І. Теліченко [30], М. Василенко [5], І. Лучицький [20], А. Яковлев [35], А. Катренко [13], О. Скакун [28; 29], Л. Бостан [4] та ін.; частково проблему наукового обґрунтування О. Кістяківським звичаєвого права висвітлено в посібнику О. Івановської та П. Івановського «Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект» [12]), кримінальному праву (Л. Білогриць-Котляревський [2; 3], І. Фойницький [31], М. Гернет [6], М. Чубинський [33], О. Скакун [28; 29], А. Сикилинда [25; 26; 27], В. Дзюба [8] та ін.). Найґрунтовнішим дослідженням, присвяченим аналізу кримінально-правових поглядів вченого, на сьогодні є монографія О. Харитонові «Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень» [32]. Також цінним джерелом вивчення наукової спадщини О. Кістяківського є окремі публікації В. Науменка [22; 23], О. Ковальчука [17; 18], Д. Багалія [1], І. Ющенко [34], Л. Линюк [19], Н. Побірченко [24], Г. Морозової [21], І. Забіяки [11] та ін. Огляд праць, присвячених вивченню спадщини О. Кістяківського, доводить безсумнівну актуальність таких досліджень нині.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Методологічна парадигма наукових пошуків О. Кістяківського скорельована з ідеєю вивчення права як соціального явища. Зважаючи на захоплення правознавця історією, цілком обґрунтованим є актуалізація в роботах О. Кістяківського історико-соціологічного підходу (саме О. Кістяківського вважають провідником ідей історичної школи права – **П. І.**). При цьому наголосимо, що лише в другій половині XX ст. був належно обґрунтований синкретичний підхід до аналізу досліджуваних явищ, що уможлилював одночасне звернення до кількох факторів: історичних передумов, ролі окремих постатей, ідей, епістемічних зрізів тощо. Однак навіть у перших працях О. Кістяківського певною мірою враховано всі названі критерії оцінки досліджуваного явища.

Наслідуючи методологію О. Кістяківського, вважаємо за доречне розглянути наукову діяльність вченого з урахуванням кількох критеріїв – ідеологічного осередку, в якому формувалися погляди О. Кістяківського, оточення вченого, актуальних запитів доби тощо. Так, Л. Депенчук, досліджуючи наукову діяльність відомого філософа, правознавця Б. Кістяківського [сина О. Кістяківського – **П. І.**] зазначає: «У домі професора О. Ф. Кістяківського частими гостями були його колеги і однодумці, члени Київської Громади або ж близькі до них за переконаннями люди. Вони зверталися до нього по юридичну допомогу в справах Південно-Західного відділу Географічного товариства <...> формально О. Ф. Кістяківський не належав до членів Громади аж до 1881-го чи 1882 р., але брав участь у всіх її заходах, його дім був осередком спілкування ліберальної української інтелігенції міста» [7, с. 11]. Як бачимо, навіть такі пунктирні свідчення доводять особливий статус О. Кістяківського в тогочасному суспільстві, яке було доволі закритим для сприйняття нових ідей.

Формулювання цілей статті. У статті представлено спробу аналізу наукових ідей О. Ф. Кістяківського, які визначили подальший розвиток української правознавчої науки.

Виклад основного матеріалу дослідження. О. Кістяківський, випускник юридичного факультету Київського університету, опублікувавши свою статтю «Характеристика російського і польського законодавства з кріпосного пра-

ва стосовно до Малоросії» у журналі «Основа» (1862, № 1) [14], фактично започаткував наукове дослідження історії українського права. При цьому увагу звернув на проблеми шанування в суспільстві гідності й прав людини, соціальних гарантій економічних, політичних, культурно-національних потреб тощо. За такої ситуації виникає питання, чим насправді мотивована така повага з боку української інтелігенції (і, що важливо, російської!) до наукових пошуків О. Кістяківського. На нашу думку, поясненням у такому разі є аргументованість дослідницьких пояснень аналізованих явищ.

О. Кістяківський фактично ніколи не полишав освіти: викладання в Київському університеті, у 1864 р. науковець захистив магістерську дисертацію «Дослідження про кару на смерть» [7, с. 10], у 1868 р. – докторську дисертацію «Історико-догматичне дослідження російського права про не допущення обвинуваченому способів ухилення від слідства та суду» [10, с. 169], і з 1869 р. обирається спочатку екстра-ординарним, а потім ординарним професором кафедри кримінального права і судочинства Київського університету, поєднуючи її з активною адвокатською практикою, громадською діяльністю (присяжний повірений, гласний Київської Думи, директор Київського тюремного комітету, Голова Київського юридичного товариства, голова Адміністрації городищенських цукрових заводів) [10, с. 170]. Крім того, О. Кістяківський чітко розумів важливість обміну наукового досвіду, з чим, імовірно, пов'язані його закордонні стажування (Берлін, Відень, Рим).

Зупинімося детальніше на з'ясуванні питання, що ж власне О. Кістяківський розумів під поняттям «право». Як уже зазначалося, вчений був прихильником історичної концепції права, утім, його ідеї виявилися набагато перспективнішими. Зокрема, дослідник заперечує значення творчого начала за законодавцем: «...він [законодавець – П. І.] не творить, а лише фіксує, надаючи праву форму закону» [9, с. 6]. При цьому власне правом дослідник вважає сформовані в суспільстві поняття про те, що є правом і що є не правом. Відтак, творцями права є «суспільні стихії» [терміноряд О. Кістяківського – П. І.] – сили, що не залежать від волі законодавця [9, с. 6]. Цікаво, що за спостереженнями С. Муромцева, О. Кістяківський у своїй концепції права не визнає «народний дух» першоосновою права, натомість дослідник оперує «поняттями». На нашу думку, таке тлумачення О. Кістяківського пояснюється епістемічним розривом, викликаним переорієнтацією з романтичної на реалістичну світоглядну парадигму – процесом, що відбувся в Європі раніше, ніж у Російській імперії. Саме в розумінні взаємозв'язку між *суспільними «стихіями»*, *правом та законом* полягає метод О. Кістяківського, зокрема у вирішенні питання про виникнення, життєздатність конкретних правових інститутів. На основі застосування цього методу побудована стаття О. Кістяківського вже згадана стаття «Характеристика російського і польського законодавства з кріпосного права стосовно до Малоросії» [14].

На особливу увагу в такому разі заслуговують погляди О. Кістяківського щодо взаємозв'язку

закону та права: закон, на думку дослідника, не творить і не знищує право, він дає йому [праву – П. І.] лише логічну визначеність та закінченість. Творять право суспільні «стихії» – сили, не залежні від волі законодавця. Якщо зміняться або ж зникнуть ці «стихії», відповідно, змінить або ж зникне право [14]. Відтак, логічні мотивації автора дозволяють йому дійти концептуально важливого для сучасної правознавчої науки висновку: щоб оцінити, чи ліквідований зі скасуванням відповідного закону санкціонований ним правовий інститут, потрібно встановити, чи зникли ті суспільні сили, які були причетні до його виникнення і які його підтримували [9, с. 8]. Прикметно, що сформульовані теоретичні положення є універсальними для праць О. Кістяківського, який продовжує їх у дослідженнях зі звичаєвого права, кримінального права тощо.

Здобутки О. Кістяківського були належно поціновані в московському та петербурзькому наукових осередках: викладач Київського університету був обраний почесним членом Московського та Петербурзького університетів, почесним членом Московського юридичного товариства тощо [32, с. 17]. У зв'язку з цим особливий дослідницький інтерес викликають політичні погляди О. Кістяківського, який вважався лібералом-опозиціонером та українофілом, доказом чого слугують такі записи у «Щоденнику»: «Належу до так званої українофільської партії і завжди тягну помірну ноту» [15, с. 414]. За свідченням В. Науменка, «О. Ф. Кістяківський, будучи строго академічним науковцем, не тільки не цурався живих суспільних течій, а й завжди цікавився ними, брав у них активну участь, разом із тим, ніколи не намагався афішувати себе і жодним чином не переймаючись «грою на популярність» [23, с. 1].

Із позицій сьогодення парадоксальною виглядає позиція О. Кістяківського щодо «нероздільності» України з Росією, яку вчений називає «загальною нашою державою». Однак переконання О. Кістяківського слід оцінювати в контексті історичного розвитку, суспільно-політичних колізій, а також з урахуванням того, що сам учений був одним із авторів ідеї української державності в її суспільно-правовому розумінні. Утім, вчинки О. Кістяківського дають масштабніше уявлення щодо його розуміння політико-правових процесів. Так, у доповіді В. Науменка згадується такий факт: «Коли почалася лорис-меліківська весна, українське питання на той час було затягнуте міцним вузлом <...>. Київ вже кілька років не чув в концерті навіть української пісні. Саме в цей час із призначенням в різних містах Росії сенаторських ревізій, до Києва приїжджає сенатор Половцев, який відповідно до цілей ревізії, забажав познайомитися з різними суспільними представниками Києва, у тому числі таке знайомство відбулося з О. Ф. Кістяківським<...> першим результатом якого для українського питання була підготовка ґрунту у сенатора, що проводив ревізію, для того, щоб просити його дозволу на концерт з українським хором на користь Товариства денних притулків для дітей робочого класу... [переклад наш – П. І.]» [23, с. 5]. Надалі О. Кістяківський спеціально для сенатора влаштував вечір, де присутніми були найвідоміші суспільні діячі Києва, які б могли пояснити

ти «ревізору» нагальність українського питання. Зокрема, на зібранні сенаторові була озвучена пропозиція націоналізації шкіл в Україні. Хоча на той момент істотного резонансу не відбулося, О. Кістяківський засвідчив своєю майстерністю ведення правового діалогу.

У 1884 р. О. Кістяківський у своєму «Щоденнику» занотує: «Драгоманов мріяв створити соціалістичне радикальне українофільство, я ж думаю про створення українофільства як національної свідомості. Українофілом повинен бути практично кожен житель Малоросії... Українофільство повинно бути практичним, кожен, працюючи у своїй галузі на своєму терені, на який поставила його доля, повинен бути національним, – це так звана мала політика на відміну від великої так званої драгоманівської політики» [цит. за 7, с. 12]. Додатковим аргументом на користь висловленої позиції правознавця є його сприяння організації етнографічної експедиції Російського географічного товариства, очолюваної П. Чубинським, у Південно-Західний край. У VI томі праць, опублікованих за результатами поведеної експедиції, вміщено статтю О. Кістяківського «Волосні суди, їх історія, сучасна їх практика і нинішній стан» (1872) – результат опрацювання вченим матеріалів звичаєвого права. Крім того, наголосимо, саме О. Кістяківський належав до ідейних засновників у 1873 р.

Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, у межах якого вчений розробив програму для збирання і вивчення юридичних звичаїв і народних поглядів на кримінальне право. Звичаєве право також є об'єктом наукового пошуку у працях О. Кістяківського: «Зібрання і розробка матеріалів зі звичаєвого права» (1876), «Огляд праць зі звичаєвого права за останні 5 років 1873-1878» (1878), «До питання про цензуру характерів у народі» (1878). За останню працю, у якій досліджувалися шлюбні звичаї українського народу, О. Кістяківський був удостоєний срібною медаллю від Російського географічного товариства.

Висновки з даного дослідження і перспективи.

Сьогодні можна по-різному оцінювати діяльність О. Кістяківського: вказувати методологічні недоліки його праць, вивисувати теоретичні здобутки у галузі правознавства тощо. При цьому жодна з полярних оцінок не претендуватиме на об'єктивність. Беззаперечним є те, що науковий шлях О. Кістяківського, позначений постійним пошуком, актуалізацією європейських ідей, невтомною працездатністю, належним чином досі не поцінований. Учений був одним із зачинателів української юридичної науки, а тому перспективою майбутніх досліджень є з'ясування новаторських поглядів ученого, їх вплив на подальший розвиток українського (і ширше – слов'янського) права.

Список літератури:

1. Багалеї Д. И. Коллекция рукописей покойного профессора А. Ф. Кистяковского // Киевская старина. – 1891. – № 3. – С. 494-503.
2. Белогриц-Котляревский Л. Очерк научной деятельности профессора А. Ф. Кистяковского / Л. Белогриц-Котляревский // Киевская старина. – 1885. – Кн. 6. – С. 238-254.
3. Белогриц-Котляревский Л. С. Новые направления в уголовном правоведении / Л. Белогриц-Котляревский. – СПб.: Б. и., 1903. – 178 с.
4. Бостан Л. М. Проблеми історії права України в творчій спадщині О. Ф. Кістяківського / Л. М. Бостан // Вісн. Запоріж. юрид. ін-ту. – 1999. – № 3(8). – С. 179-187.
5. Василенко М. Права, по котрим судитися малоросійський народ / М. Василенко // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевському. – К., 1928. – С. 245-252.
6. Гернет М. Н. А. Ф. Кистяковский. Речь 9 мая на открытии общего собрания русской группы международного союза криминалистов / М. Н. Гернет // Право. – 1910. – № 10. – С. 1172-1174.
7. Депенчук Л. Богдан Кістяківський / Лариса Депенчук. – К.: Основи, 1995. – 174 с.
8. Дзюба В. Т. Вклад О. Ф. Кістяківського в розвиток науки кримінального права / В. Т. Дзюба // Законодавство України: Наук.-практ. комент. – 2005. – № 4. – С. 92-98.
9. Ефимовъ Е. Александръ Федоровичъ Кистяковский и его научное наследіе. Къ 30-лѣтію со дня его смерти (13 января 1885 г.) / Евгений Ефимовъ // Отдѣльный оттискъ изъ журнала «Юридическій Вѣстникъ» 1915 г., кн. IX(I). – М.: Типография Г. Лисснераи Д. Собко, 1915. – 22 с.
10. Ємець Р. «Права, за якими судитися малоросійський народ» – найбільше зацікавлення вченого-юриста (до 120-річчя з дня смерті Олександра кістяківського / Роман Ємець // Українознавство – 2005: Календар-щорічник / Упор. Валентина Піскун, Анатолій Ціпко, Олена Щербатюк. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. – С. 169-171.
11. Забіяка І. Дорога в сім десятків літ / І. Линюк // Пам'ять століть. – 1996. – С. 142-145. – Рец. на кн.: Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т.
12. Івановська О. П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект: навч. посіб. / О. П. Івановська, П. О. Івановський. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – 383 с.
13. Катренко А. Записи періоду другої революційної ситуації / А. Катренко // Наук.-інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1965. – № 3.
14. Кістяковский А. Ф. Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии / А. Ф. Кістяковский // Основа. – 1862. – № 1. – С. 1-27.
15. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. / Упоряд. В. С. Шандра (старш. упоряд.), М. І. Бутич, І. І. Глизь та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1: 1874-1879. – 647 с.
16. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. / Упоряд. В. С. Шандра (старш. упоряд.), М. І. Бутич, І. І. Глизь та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 2: 1880-1885. – 584 с.
17. Ковальчук О. М. Історико-соціологічна теорія права у працях О. Ф. Кістяківського / О. М. Ковальчук // Історія розвитку правової думки у Київському університеті у рамках святкування 165-ї річниці Київського університету імені Тараса Шевченка: [Матеріали наук.-теорет. конф.] // Вісник Київ. ун-ту. Юрид. науки. – К., 2000. – № 39. – С. 23-29.
18. Ковальчук О. М. Розвиток теорії права у Київському університеті в XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. М. Ковальчук; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 191 с.

19. Линюк Л. «Мое друге Я»: До виходу «Щоденника» О. Ф. Кістяківського / Л. Линюк // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 68-73.
20. Лучицкий И. Труды А. Ф. Кистьяковского в области истории и обычного права И. Лучицкий // Киевская старина. – 1895. – Кн. 1. – С. 64-87.
21. Морозова Г. До 165-річчя з дня народження О. Ф. Кістяківського / Г. Морозова // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 65-67.
22. Науменко В. Александр Федорович Кистьяковский (Биографический очерк отрывком из рукописной автобиографии его) / В. Науменко // Киевская старина. – 1895. – Кн. 1. – С. 1-43.
23. Науменко В. Александръ Федоровичъ Кистьяковскій (къ 30-лѣтію со дня смерти его) / В. Науменко // Издание «Украинской жизни». – № 1. – 1914. – М.: Тип. Т-во Рябушинскихъ. – 7 с.
24. Побірченко Н. Уроки професора О. Ф. Кістяківського / Н. Побірченко // Шлях освіти. – 2000. – № 2. – С. 43-49.
25. Сикилинда А. И. Правовая концепция А. Ф. Кистьяковского / А. И. Сикилинда // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ МВС України. – 1999. – Вип. 3. – С. 70-82.
26. Сикилинда А. И. Проблема смертной казни в работах А. Ф. Кистьяковского / А. И. Сикилинда // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. – 2003. – Вип. 21, ч. 2. – С. 128-135.
27. Сикилинда А. И. Учение о преступлении и наказании А. Ф. Кистьяковского и новый Уголовный кодекс Украины / А. И. Сикилинда // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. Спец. вип.: У 2 ч. – Ч. 2. – 2002. – С. 161-165.
28. Скакун О. Ф. Политические и правовые взгляды А. Ф. Кистьяковского / О. Ф. Скакун // Проблемы правоведения: Респ. межвед. науч. сб. – К., 1986. – Вып. 47. – С. 57-61.
29. Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861-1917 гг.) / О. Ф. Скакун. – Х.: Вища шк., 1987. – 157 с.
30. Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения свода Законов / И. Теличенко // Киевская старина. – 1888. – № 10, 11.
31. Фойницкий И. А. Ф. Кистьяковский как криминалист / И. А. Фойницкий // Киевская старина. – 1895. – Кн. 1. – С. 88-102.
32. Харитоновна О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія / О. В. Харитоновна. – Х.: Право, 2010. – 252 с.
33. Чубинский М. П. Статьи и речи по вопросам уголовного права и процесса: Сб. ст. – Х.: Типо-Литогр. «Печатное дело», 1906. – 309 с.
34. Ющенко І. Щоденник проф. О. Ф. Кістяківського / І. Ющенко // Архівна справа. – 1927. – № 2/3. – С. 70-73.
35. Яковлев А. Український кодекс 1743 року «Права, по котрим судитися малорусский народ». Його історія, джерела та систематичний виклад змісту / А. Яковлев // Записки наукового т-ва ім. Шевченка. – 1949. – Т. 159.

Ивановский П.А.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

ВКЛАД А.Ф. КИСТЯКОВСКОГО В СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ УКРАИНСКОГО ПРАВОВЕДЕНИЯ

Аннотация

В статье проанализирована научная деятельность А. Ф. Кистьяковского с учетом современных методик проведения правоведческих исследований. Охарактеризованы этапные работы ученого в формировании его научного мировоззрения. Выяснена степень изученности проблемы отечественной и мировой гуманитаристикой, прослежена динамика и эволюция методологических предпочтений А. Ф. Кистьяковского. Определены факторы, способствующие формированию его научных приоритетов. Доказано, что многоаспектный научный потенциал А. Ф. Кистьяковского является неотъемлемой составляющей украинского правоведения кон. XIX – нач. XX в.

Ключевые слова: А. Кистьяковский, право, историко-социологический подход, обычное право, уголовное право.

Ivanovsky P.O.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE CONTRIBUTION OF O.F. KISTYAKIVSKYY TO FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN LAW

Summary

Scientific activity of O. F. Kistyakivsky is analyzed in the article, taking into account modern methods of conducting legal studies. The scientist's main works is characterized. The degree of study of the problem by the Ukrainian and world scientists is clarified, the dynamics and evolution of the methodological preferences of O. F. Kistyakivsky are traced. The factors contributing to the formation of his scientific priorities are determined. It is proved that the multifaceted scientific potential of A. F. Kistyakivsky is an integral part of Ukrainian jurisprudence of the end of XIX – early XX century.

Keywords: O. Kistyakivsky, law, historical and sociological approach, customary law, criminal law.